

लोकसंस्कृतीचे उपासक

Worshippers of folk culture

डॉ.सौ. वीरा मांडवकर

इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ, महाराष्ट्र ४४५४०१ (India)

veeramandavkar18@gmail.com भ्रमणध्वनी ९४०३०१४८८५

गोषवारा

लोकसाहित्य आणि लोककला ही भारतीय संस्कृतीची ओळख आहे. 'लोक' म्हणजे विवक्षित समाजातील जन. परंतु प्राचीन भारतीय वाङ्मयात 'लोक' हा शब्द अनेकवार वेदांच्या सापेक्षतेने वापरला जातो. भारतात प्रविष्ट झालेल्या आर्यांच्या आगमनापूर्वी जे आर्येतर जन राहत होते, त्यांच्या परंपरेचा प्रवाह 'लोक' या संज्ञेत प्रतीत होतो. वासुदेव, मुरळी, गोंधळी, वाघ्या-मुरळी, भराडी, जोगती-जोगतीण, पोतराज असे अनेक लोकसंस्कृतीचे उपासक या संस्कृतीत आढळतात. पहाटेच्या प्रसन्न वेळी रामकृष्णाच्या नावाचे उच्चारण करीत वासुदेव दारात येतो. वासुदेवाची चाहूल लागताच लहान-थोर त्याच्याभोवती गर्दी करतात. तो विशिष्ट तालावर देवाची गाणी म्हणतो. कृष्णाचा प्रतिनिधी असल्यामुळे कृष्णकथा गाताना त्याला विशेष उल्हास वाटतो. महाराष्ट्राच्या कुळाचारात ज्यांची प्रामुख्याने आठवण केली जाते ते म्हणजे गोंधळी. लग्न-मुंजीनंतर कुलदेवीच्या नावाने 'गोंधळ' घालण्याचा कुळाचार देशस्थ ब्राम्हणांत आणि बहुतेक सर्व मराठ्यांत प्रचलित आहे. खांद्यावर घोंगडी घेतलेला, गळ्यात व्याघ्रचर्म आणि भंडाऱ्याची पिशवी अडकवलेला आणि हातात घोळ असलेला वाघ्या खंडोबाची गाणी म्हणत म्हणत मल्हारीची वारी मागत हिंडताना अनेकदा दिसतो. अपत्यप्राप्तीसाठी देवाला नवस करणारे लोक दोन मुले होताच पहिले मूल देवास खंडोबास अर्पण करतात. त्यातील मुलगे वाघ्ये बनतात तर मुली मुरळी बनतात. आज मात्र ग्रामीण संस्कृतीच लोप पावत असल्यामुळे या ग्रामीण लोककलांचा, पर्यायाने लोकसंस्कृतीच्या उपासकांचा झपाट्याने न्हास होतो आहे.

Abstract

Folklore and folk art are the hallmarks of Indian culture. 'Lok' ('People') means people in a particular society. But in ancient Indian literature, the word 'Lok' ('people') is often used in relation to the Vedas. The non-Aryans who lived in India before the arrival of the Aryans, their tradition seems to flow in the sense of 'Lok' ('people'). Many folk worshipers like Vasudev, Murali, Gondhali, Vaghya-Murali, Bharadi, Jogati-Jogtin, Potraj are found in this culture. At the happy time of the morning, Vasudeva comes to the door chanting the name of Ramakrishna. As soon as Vasudeva is touched, small and big people crowd around him. He sings God's songs to a certain rhythm. Being a representative of Krishna, he feels special joy in singing Krishna stories. Gondhali is one of the main characters in Maharashtra. Celebrating 'gondhal' in the name of Kuldevata after marriage and Mounji is prevalent among the Brahmins of the country and almost all the Marathas. A Vadhya with a blanket on his shoulder, a tiger skin and a treasure bag around his neck and a mess in his hand is often seen walking around begging for Malhari's wari while singing Khandoba's songs. People who make vows to God for childbirth offer the first child to God as soon as they have two children. The boys become Vaghya and the girls become Muralis. Today, however, with the disappearance of rural culture, these rural folk arts, or alternatively, the worshipers of folk culture, are rapidly declining.

बीजशब्द : विकास, उपासक, भक्ती, ग्रामीण संस्कृती, कला, रंजन, देवता, दान, उत्पत्ती

प्रस्तावना :

लोकसाहित्य ही भारतीय संस्कृतीची ओळख आहे. या लोकसाहित्यातून भारताच्या प्राचीन इतिहासाच्या असंख्य पाऊलखुणा पाहता येतात. केवळ लोकांच्या तोंडी राहून अजरामर झालेल्या या कलाकृती कालातीत आहेत, यात शंका

नाही. या लोकसाहित्याचे जतन करण्याचे काम विविध लोकसंस्कृतीच्या उपासकांनी केलेले आहे. यात वासुदेव, गोंधळी, वाघ्यामुरळी, तमाशा असे अनेक लोककलाकार आपापल्या परीने हातभार लावत आहेत. आज लोकसंस्कृतीचे महत्त्व केवळ ग्रामीण भागापुरतेच मर्यादित राहिले असले तरी अनेक अभ्यासक या सर्व लोकसंस्कृतीच्या उपासकांचा शोध घेताना दिसून येतात. त्यांच्या अभ्यासातून बदलत्या मानवी जीवनाचा धांडोळा घेत राहतात. लोकसाहित्य ही मानवाची सहजप्रवृत्ती आहे. भौगोलिक, सामाजिक, राजकीय परिस्थिती आणि सांस्कृतिक वारसा अशा सगळ्याच गोष्टी मानवाच्या जीवनावर प्रभाव टाकतात आणि विकासासाठी हातभार लावतात. त्यामुळे मानवावर अशा या विविध घटकांचा कसा परिणाम होतो, त्याअनुषंगाने लोकसाहित्याचाच एक भाग असलेल्या लोकसंस्कृतीच्या उपासकांचा अभ्यास महत्त्वाचा ठरतो.

लोकसंस्कृतीची ओळख :

लोकशाहीत 'लोक' या संज्ञेला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. भाषेतही 'लोक' हे पूर्वपद असलेले शब्द उत्तरोत्तर वाढताना दिसून येत आहेत. उदा. लोकसाहित्य, लोककला, लोकमत, लोकसेवा, लोकसंगीत, लोकनृत्य, लोकनाट्य. मराठीतील लोक हा शब्द इंग्रजी 'Folk' या शब्दापेक्षा अधिक व्यापक आहे. 'लोक' म्हणजे विवक्षित समाजातील जन. परंतु प्राचीन भारतीय वाङ्मयात 'लोक' हा शब्द अनेकवार वेदांच्या सापेक्षतेने वापरला जातो. भारतात प्रविष्ट झालेल्या आर्यांच्या आगमनापूर्वी जे आर्येतर जन राहत होते, त्यांच्या परंपरेचा प्रवाह 'लोक' या संज्ञेत प्रतीत होतो. प्रारंभी आर्य आणि आर्येतर जन यांच्यात संघर्ष झडत राहिले असले तरी, पुढे परस्पर समन्वयाची प्रक्रिया सुरू झाली. आर्यांनी वेदविद्या आणि लोकविद्या यांच्या संगमाचे कार्य सुरू केले. आर्य ऋषींनी स्थानिक स्त्रियांशी विवाह करावयास सुरुवात केल्यामुळे आर्येतर जनांचे संस्कार आर्य संस्कृतीच्या अंतरंगात सहज प्रवेश करू लागले. भारतात 'लोक' या शब्दाला अशी पूर्वप्रतिष्ठा आहे. लोकसंस्कृती ही नागर संस्कृतीची प्रयोगशाळा आहे. लोकसंस्कृतीमध्ये नागर संस्कृतीतल्या प्रगत कल्पना अपभ्रष्ट स्वरूपात मिसळत राहतात.

लोकसंस्कृतीत ऋतुचक्रानुसार रंगरूपे बदलणाऱ्या निसर्गाच्या स्वागतासाठी वर्षभर काही ना काही सणाव्रतांची योजना असते. आपला देश कृषिप्रधान असल्यामुळे आणि ही कृषी निसर्गाच्या कृपेवरच अवलंबून असल्यामुळे निसर्गाशी नाते जोडणाऱ्या सणोत्सवांचे प्रस्थ आपल्याकडे विशेष असणे स्वाभाविक आहे. या सर्वच सणोत्सवात ग्रामीण समाज विशेष रस घेतो. ऋण काढून सण साजरा करतो. या सण—उत्सवांत लोकमानसाची अभिव्यक्ती अनेक प्रकारे होत असते. लोकसंस्कृतीचे हे विशेष आपणांस तिच्या उपासकांनी जोपासलेल्या प्रथा—परंपरांमध्ये आणि तत्संबद्ध वाङ्मयात आढळते. वासुदेव, मुरळी, गोंधळी, वाघ्या—मुरळी, भराडी, जोगती—जोगतीण, पोतराज इ. लोकधर्माच्या क्षेत्रातील संस्थांचे आपण निरीक्षण केले, तर आपणास त्यातून इतिहासातील बरीच गुढे उकलण्यासही मदत होते. अशाच काही लोकसंस्कृतीच्या उपासकांचा येथे आढावा घेण्यात आला आहे.

वासुदेव :

पहाटेच्या प्रसन्न वेळी झाडाझाडावर पक्ष्यांचा किलबिलाट चालू असताना रामप्रहरी रामकृष्णाच्या नावाचे उच्चारण करीत वासुदेव दारात येतो. देवाची नावे मोठ्याने गात येणाऱ्या वासुदेवाची चाहूल लागताच बाळगोपाळ साखरझोपेतून जागे होतात. अंगणात येऊन वासुदेवाभोवती गर्दी करतात. त्याचा वेशही लहान—थोराना आवडेल असाच असतो. पायात सुरवार, अंगात घोळदार अंगरखा, गळ्यातून पुढे दोन्ही बाजूंनी सोडलेला तांबडा शोला, डोक्यावरची शंकूच्या आकाराची मोरपिसांची टोपी, काखेतली झोळी, पायातले घुंगरांचे चाळ आणि कंबरला बांधलेल्या शेल्यात खोचलेली बासरी हे सगळे पाहून लहान मुले त्याच्याकडे आकर्षित न झाली तरच नवल! विशेष म्हणजे त्याच्या तोंडची गोड भक्तिगीते ऐकण्यासाठी कामात गुंतलेल्या गृहिणीही आपले काम थांबवून प्रसन्न मुद्रेने त्याच्याकडे पाहत उभ्या राहतात. वासुदेव मुखाने विशिष्ट तालावर गाणी म्हणतो. गाण्याला साथ देण्यासाठी उजव्या हाताने चिपळ्या आणि डाव्या हाताने टाळ वाजवतो. जाग्या जागी पाय नाचवून पायांतील घुंगरांचा ध्वनी त्यात मिसळवितो. शेवटी गृहिणीकडून पसाभर धान्य आणि बाळगोपाळाकडून पै—पैसा दान मिळाले की, सर्व देवदेवतांना 'दान पावल्याची' मुखाने पावती देऊन अंगाभोवती लयीने गिरक्या घेतो. शेवटी पाव्याचा मंजूळ आवाज काढीत निरोप घेतो. गेल्यानंतरही त्याच्या त्या वेशाचे, त्याच्या लयबद्ध गाण्याचे आणि अखेरीस त्याच्या मंजूळ पाव्याचे पडसाद वातावरणात उमटत राहतात. ग्रामीण भागात हे दृष्य सर्रास पहावयास मिळते. ग्रामसंस्कृतीत वासुदेवाला एक वेगळे महत्त्व आहे. रा.विं. ढेरे यांच्या मते, 'वासुदेव ही संस्था म्हणजे लोकसंस्कृतीच्या क्षेत्रातील भागवत संप्रदायच आहे.'^१ वासुदेवाकडे येथे अत्यंत आदराने पाहिले जाते. लोक त्याच्याकडे भिकारी म्हणून पाहत नाहीत, तर त्याला भिक्षा वाढणे हे आपले कर्तव्य समजले जाते. त्यात उपकाराचा, तुच्छतेचा, अवहेलनेचा भाव चुकूनही नसतो.

वासुदेव हे जातीने मराठा श्रेणीतलेच आहेत; परंतु त्यांच्या या विशेष कामामुळे किंवा त्यांच्या वेगळ्या वृत्तीमुळे त्यांची स्वतंत्र जात गणल्या जाऊ लागली असावी. काही अभ्यासकांच्या मते, ही एक धार्मिक भिक्षेकऱ्यांची जात असावी.

गावोगाव भटकून ते आपला उदरनिर्वाह करत असावेत. त्यांचा वावर मुख्यतः दक्षिण भारतात आहे. त्यांच्या उगमाविषयीची कथा सांगितली जाते की, एका ब्राम्हण ज्योतिषास एका कुणबी स्त्रीपासून झालेल्या सहदेव नावाच्या मुलापासून त्यांची उत्पत्ती झाली आहे. त्यांची शारीरिक रचना पाहिली तर ते मराठा—कुणब्यांसारखे दिसतात. त्यांचे बरेचसे रीतिरिवाजही तसेच आहेत. त्यांच्या उदरनिर्वाहाचे साधन मुख्यतः भिक्षा मागणे हेच आहे. मुलगा भिक्षा मागण्याजोगा झाला म्हणजे त्याला भिक्षा मागण्याची दीक्षा देण्याचा समारंभ करतात. तसे तर वाडवडिलांपासून चालत आलेली ही कला मुले पाहून पाहून शिकतात. पंधरा वर्षे वय होण्यापूर्वी दीक्षा देण्याचा समारंभ पार पाडल्या जातो. त्यासाठी एखाद्या शुभ दिवशी उपाध्यायाला घरी बोलावले जाते. मग उपाध्याय मुलाला वासुदेवाचा वेश परिधान करावयास सांगतो आणि मंत्रोच्चारसह त्याच्या कपाळावर चंदनाचा टिळा लावतो. एवढे झाले की या दीक्षाविधीची सांगता होते. नंतर ब्राम्हणास दान व दक्षिणा देऊन निरोप देतात आणि सर्व ज्ञातीबांधवांसह भोजन करतात.

वासुदेवाला जेव्हा दान प्राप्त होते तेव्हा तो हे दान महाराष्ट्रातील आणि भारतातील देवदेवतांना भक्तीभावनेने पावते करतो. त्याचप्रमाणे दान देणाराही ते आपल्या वाडवडिलांच्या नावाने देतो. याविषयी रा.चिं. ढेरे म्हणतात, 'पुण्य रूजू व्हावे ते पितरांच्या नावाने—आपण त्यांच्या उदरी येऊन त्यांच्या सात्त्विक वारशाला जपावे, शक्य झाल्यास तो वारसा समृद्ध करावा, परंतु गौरव मात्र त्यांचा व्हावा, या भूमिकेत अहंकारशून्य त्यागाचे बीज आहे. श्रेष्ठ मूल्ये जीवनात रुजवावी, परंतु त्यांची जाणीवही वर्तनातून प्रकट होऊ नये, एवढी ऋजुता अंगी मुरावी, अशी यामागची बैठक आहे.'²

वासुदेवाच्या मुखी रंगणारी गाणी विविध प्रकारची आहेत. त्या गाण्यांत काही बालकृष्णाचे चरित्र रंगविणारी आहेत. काही भक्तीचा महिमा आळवणारी आहेत. काही प्रपंचाचे स्वरूप रेखाटून तो नेटका करण्याची नीती सांगणारी आहेत. काही कौटुंबिक भावबंध उलगडणारी आहेत आणि काही गाणी सरळ सुबोध भाषेत वेदान्त स्पष्ट करणारी आहेत. तरीही त्यातल्या त्यात वासुदेव हा कृष्णाचा प्रतिनिधी असल्यामुळे कृष्णकथा गाताना त्याला विशेष उल्हास वाटतो आणि हे स्वाभाविकही आहे. वासुदेवाचे तत्त्वज्ञान दैववादी आहे. आपण सन्मार्गाने चालावे आणि भल्याबुऱ्या फळाची जबाबदारी देवावर वा दैवावर टाकावी, अशी त्यांची जीवनदृष्टी आहे. 'रंजनाच्या शर्करावगुंफनात तो भक्ती आणि धर्मोपदेशाचे अर्क—औषध देतो. भक्ती, व्यवहारज्ञान आणि नीतीची शिकवण हा वासुदेवगीतांचा महत्त्वाचा विशेष होय.'³

असा हा बाळगोपाळांचा सखा आणि थोरामोठ्यांचा लाडका वासुदेव आपल्या रूपाने आणि वाणीने गेली कित्येक शतके मराठी लोकमानसाला वेड लावत आला आहे.

गोंधळी :

महाराष्ट्राच्या कुळाचारात ज्यांची प्रामुख्याने आठवण केली जाते ते म्हणजे गोंधळी. लग्न—मुंजीनंतर कुलदेवीच्या नावाने 'गोंधळ' घालण्याचा कुळाचार देशस्थ ब्राम्हणांत आणि बहुतेक सर्व मराठ्यांत प्रचलित आहे. 'गोंधळ' हे देवीच्या उपासनेचा लौकिक पातळीवरचा नाट्यात्मक विधी आहे. अंगात अंगरखा घालून, गळ्यांत कवड्यांच्या माळा घालून, डोक्यावर कंगणीदार पगडी चढवून गोंधळी अंगणात किंवा ओसरीवर उपस्थित होतो. त्याच्याबरोबर संबळ तुणतुण्यासह त्याचे साथीदार असतात. समोर चौरंगावर चोळखण पसरून त्यावर चौक घातला जातो. त्यावरील घटावर देवीची स्थापना केली जाते. चौकाभोवती शाळूच्या ताटांचे किंवा उसाच्या चिपाडांचे मखर उभे केले जाते. देवीच्या पूजेनंतर यजमान दिवटी प्रज्वलित करतो. यजमान जोपर्यंत दिवटीत तेल ओतत राहतो, तोपर्यंत गोंधळाचा कार्यक्रम चालू ठेवण्यात येतो. बरेचदा रात्री सुरू झालेला हा गोंधळ तांबडे फुटेपर्यंत चालू राहतो आणि गोंधळ ऐकण्यासाठी आबालवृद्ध श्रोते उत्सुक झालेले असतात. हे दृश्य आता विरळ होत चाललेले असले तरी महाराष्ट्रीय लोकजीवनात त्याचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. कोणत्याही मंगलकार्यप्रसंगी किंवा मुख्यत्वे विवाहप्रसंगी गोंधळ घालण्याची प्रथा आजही बहुतांश भागात दिसून येते. पूर्वी गाण्यात गुंफलेल्या पुराणकथा आणि वीरगाथा अधूनमधून गद्य संपादणीसह गोंधळी सांगू लागला की सर्व स्तरांतील श्रोते जिवाचा कान करून ऐकत आणि त्या कथाकथनातील विविध रसांच्या कल्लोळात त्यांची मने डुंबून जात. गीतमाध्यमात गुंतलेली कथा, गद्य, संपादणीतील वक्तृत्वाचे आणि कथनकौशल्याचे नानाविध ढंग, कथनाला अभिनयाची जोड आणि संबळ तुणतुण्याची साथ यांमुळे 'गोंधळ' उपस्थितांच्या मनाची पकड घेत असे. रंजकता आणि क्रीडात्मकता हे लोकधर्मीय संस्थांचे वैशिष्ट्य गोंधळात उत्कटपणे जाणवते.

गोंधळी हे रेणुकामातेचे आणि तुळजाभवानीचे उपासक आहेत. आपली उत्पत्ती जमदग्नी आणि रेणुका यांच्यापासून झाल्याचे सांगतात. त्यांची धारणा आहे की, माहूर हे त्यांचे मूलस्थान आहे. त्यासाठी ते 'रेणुकामाहात्म्य' मधील कथेचा आधार घेतात. या कथेत सांगितले आहे की, परशुरामाने बेटासुर नावाच्या राक्षसाचा वध केला. त्यानंतर त्याचे शिर तोडले. त्या शिराच्या ब्रम्हरंध्रात त्याच्याच शिरांचे तंतू ओवले आणि ते खांद्यावर घेऊन 'तित्ण तित्ण' असा आवाज करीत तो मातेजवळ आला. बेटासुराच्या धडाचे आणि शिराचे त्याने चोंडके बनवले. ते वाजवून जे पहिले मातृवंदन केले त्यातून गोंधळाची प्रथा उगम पावली.

रेणुकामातेप्रमाणे तुळजाभवानीही गोंधळांची देवता आहे. रेणुकराई आणि कदमराई हे गोंधळांचे मुख्य पोटभेद आहेत. यातील रेणुकराई हे रेणुकामातेचे तर कदमराई हे तुळजाभवानीचे मानले जातात. कदम हे तुळजाभवानीच्या उपासनेतील हक्कदार आहेत. त्यांच्यावरून कदमराई हे नाव रूढ झालेले आहे. तुळजाभवानीची प्राचीनता इ.स. १००० पूर्वीची सांगितली जाते. रेणुका तर त्यापेक्षाही प्राचीन आहे. रेणुकेच्या प्राचीनतेवरून गोंधळ परंपरेची प्राचीनता निदर्शनास येते. आद्य महानुभाव ग्रंथात दृष्टांताच्या रूपाने गोंधळाचे जे उल्लेख आलेले आहेत त्यात सर्व शक्तींचा मेळ, योगिनीचक्राचा गोंदळ, चक्रागोंदळ असे शब्द आलेले आहेत. तसेच प्रेतापुढे वाजविल्या जाणाऱ्या वाद्यांचा गोंगाट गोंधळाशी संबंधित म्हणून उल्लेखिला आहे. यावरून असे नक्कीच म्हणता येते की, गोंधळ ही संस्था मूलतः भूतमातेशी संबद्ध असून गोंधळ हे भूतमातेच्या सहचरांचे भूतगणांचे एक उपासनानृत्य आहे. आदिवासींच्या नृत्यात किंवा इतर अनेक लोकनृत्यात प्राण्यांचे आणि अतिमानुष योनींचे मुखवटे चढवून गाण्यानाचण्याची जशी पद्धती आढळते, त्याचप्रमाणे भूतवेश परिधान करून भूतचेष्टांचे अनुकरण करणारे नृत्य गोंधळ संस्थेत चालू असावे असे ग्राथिक उल्लेखांवरून आणि गोंधळाच्या आजच्या स्वरूपातील काही अंगांवरून दिसून येते. यादवकाळात संगीत नृत्य विषयांवर ग्रंथरचना करणाऱ्या पंडितांनी अनेक लोकप्रचलित देशी संगीतपद्धती आणि नृत्यपद्धती आपल्या ग्रंथात समाविष्ट केल्या. संगीत रत्नाकर, संगीतसमयसार, नृत्यरत्नावली, औपातम, भरतार्णव इ. संगीत नृत्यविषयक ग्रंथांत गोंधळाचा समावेश 'गौडलीनृत्य' या नावाने झालेला आहे. गौडली, गुंडली, गोंडली, कुंडली असे त्याचे अनेक नामपर्याय आढळतात.

गौडली नृत्याचे उत्तम, मध्यम, कनिष्ठ असे तीन भेद कल्पून उत्तमवृंदात ४ मुख्य गायक, ८ समगायक, ८ नर्तक, ४ वांशिक, ४ मार्दंगिक आणि ४ तालधारी अशी ३२ माणसे असतात. मध्यम वृंदात त्याच्या निम्मी म्हणजे एकंदर १६ व कनिष्ठ वृंदात त्याच्याही निम्मी म्हणजे एकंदर ८ माणसे असावीत. यापेक्षा कमी मात्र असू नयेत. यातील नृत्य कसे करावे, कोणी करावे, कोणी कोठे उभे रहावे, दिवट्या कोणी घ्याव्यात, वाद्ये कोणकोणती घ्यावीत, गोंधळास युक्त वेळ कोणती याबद्दल निश्चित संकेत आहेत.

गोंधळी हे एकाचवेळी भाट आणि पुरोहित आहेत. यज्ञसंस्थेच्या अनुषंगाने इतिहास पुराणांचे सत्र जसे चालू राहत असे, त्याचप्रमाणे मराठी लोकधर्माच्या क्षेत्रात देवीच्या कुलाचाराच्या निमित्ताने इतिहास पुराणकथांचे सत्र झडत असे. पौराणिकांच्या संस्थेशी गोंधळांचे निकटचे साम्य आहे. गोंधळांचा अभ्यास किंवा त्यांच्या गीतांचा किंवा कथांचा अभ्यास केवळ लोकसाहित्याच्याच दृष्टीने उपकारक ठरणारा नसून मराठी लोकधर्माची जडणघडण कशी झाली ते समजून घेण्याच्याही दृष्टीने त्याचा उपयोग आहे.

अशी ही मराठी मनावर एके काळी प्रभाव टाकणारी संस्था आहे. या संस्थेला हजार-बाराशे वर्षांचा प्रदीर्घ इतिहास आहे. आंध्र, कर्नाटक आणि महाराष्ट्र या दक्षिणेकडील बऱ्याच मोठ्या प्रदेशात या संस्थेचा प्राचीन काळापासून संचार आहे. आधुनिक काळात या संस्थेचा काही प्रमाणात ऱ्हास होत असला तरीही ती नामशेष होण्यापूर्वी तिचा अभ्यास होणे आवश्यक आहे.

वाघ्या—मुरळी :

गोंधळी व भुत्या ज्याप्रमाणे देवीचे उपासक त्याचप्रमाणे वाघ्या—मुरळी हे खंडोबाचे उपासक होत. वाघ्या—मुरळ्यांचा उल्लेख झाला की आपल्यापुढे खंडोबा हे दैवत उभे राहते. खांद्यावर घोंगडी घेतलेला, गळ्यात व्याघ्रचर्म आणि भंडाऱ्याची पिशवी अडकवलेला आणि हातात घोळ असलेला वाघ्या खंडोबाची गाणी म्हणत म्हणत मल्हारीची वारी मागत हिंडताना अनेकदा दिसतो. खंडोबाच्या यात्रेत तर जागोजाग वाघ्या आणि मुरळी यांचे कार्यक्रम चाललेले दिसतात. अशा कार्यक्रमात 'घोळ' मुरळीच्या हाती असते. तिने ओचे न सोडता नऊवारी लुगडे नेसलेले असते. तिच्या कपाळी भंडार फासलेला असतो. आणि एका हाताने घोळ वाजवित ती नृत्य करित असते. वाघ्या मुरळीचे हे जागरणाचे कार्यक्रम गोंधळांच्या गोंधळासारखेच असतात. अनेकांच्या घरी जागरण कुलाचार साजरा केला जातो.

हे वाघ्या—मुरळी म्हणजे नक्की कोण असतात तर अपत्यप्राप्तीसाठी देवाला नवस करणारे लोक दोन मुले होताच पहिले मूल देवास खंडोबास अर्पण करतात. त्यातील मुलगे वाघ्ये बनतात तर मुली मुरळी बनतात. मुली या वेश्यावृत्तीने किंवा भीक मागून उदरनिर्वाह करतात. त्यांचा पोशाख कुणब्यांच्या बायकांप्रमाणेच असतो. पण त्या कपाळाला हळद माखतात. व गळ्यात कवड्यांच्या माळा घालतात. काही महाराष्ट्रात गाणी गात व भिक्षा मागत गावोगाव भटकत असतात. वाघ्यास खंडोबाचे चेले समजतात. मराठे आणि खालच्या जातीचे लोक त्यांना नमस्कार करतात. त्यांना दर तिसऱ्या वर्षी जेजुरीस जावे लागते. वाघ्यांच्या चालीरीती व धार्मिक समजुती मराठा कुणब्यांप्रमाणे आहेत.

महाराष्ट्रात वाघ्याचा विवक्षित वेश नाही परंतु कर्नाटकात वाघ्या घोंगडीची कफनी वापरतो. भंडार ठेवण्यासाठी वाघ्याच्या कातड्याची पिशवी गळ्यात अडकवलेली, कोटंबा किंवा दोणी, गाठा, दिवटी, बुधली, ध्वज, पोवते, शंख किंवा डमरू, शूल त्रिशूल इ. वस्तू प्रादेशिक परिस्थितीनुसार कमीअधिक प्रमाणात वाघ्याजवळ असतात.

वाघ्ये बनण्याची पद्धत अजूनही रूढ आहे. परंतु मुरळी बनण्यावर कायद्याने बंदी आली आहे. वाघ्ये दोन प्रकारचे असतात — एक घरवाघ्ये आणि दुसरे दारवाघ्ये. घरवाघ्ये म्हणजे नवसाच्या फेडीसाठी काही वेळ वाघ्याचा वेश परिधान करून 'वारी' किंवा 'भिक्षा' मागणारे. हे केवळ खंडोबाविषयी श्रद्धा व्यक्त करतात. दारवाघ्ये म्हणजे कायमची वाघ्याची दीक्षा घेतलेले, भिक्षेवर जगणारे व भक्तांची क्षेत्रातील धार्मिक कृत्ये पार पाडणारे वाघ्ये. भक्तांच्या वतीने जागरण करणे व लंगर तोडणे ही त्यांची विशेष कामे होत. वाघ्ये हे स्वतःला खंडोबाचे कुत्रे समजून भुंकतात, गुरगुर आवाज काढतात.

आज ग्रामीण संस्कृतीच लोप पावत चाललेली असल्यामुळे या ग्रामीण लोककलांचा, पर्यायाने लोकसंस्कृतीच्या उपासकांचा झपाट्याने ऱ्हास होतो आहे. वासुदेव, गोंधळी, वाघ्या—मुरळी यांच्याविषयी लोकांचे आकर्षण कमी होत चालले असले तरी एके काळी यांनी आबालवृद्धांना वेड लावले होते, हे मान्य करावेच लागते.

निष्कर्ष :

१. लोकसाहित्याचे जतन करण्याचे काम वासुदेव, गोंधळी, वाघ्यामुरळी, तमाशा अशा विविध लोकसंस्कृतीच्या उपासकांनी केले आहे.
२. लोकसंस्कृतीमध्ये नागर संस्कृतीतल्या प्रगत कल्पना अपभ्रष्ट स्वरूपात मिसळत राहतात.
३. ग्रामसंस्कृतीत वासुदेवाला एक वेगळे महत्त्व आहे.
४. महाराष्ट्राच्या कुळाचारात ज्यांची प्रामुख्याने आठवण केली जाते ते म्हणजे गोंधळी.
५. रंजकता आणि क्रीडात्मकता हे लोकधर्मीय संस्थांचे वैशिष्ट्य गोंधळात उत्कटपणे जाणवते.
६. गोंधळी देवीचे उपासक आणि वाघ्या—मुरळी हे खंडोबाचें उपासक होत.

संदर्भ :

१. ढेरे, रा.चि., मराठी लोकसंस्कृतीचे उपासक, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९६४, पृ. अनुपलब्ध
२. ढेरे, रा.चि., 'वासुदेव', लोकसंस्कृतीचं उपासक पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, २०१५ पृ. १३
३. पुजारी, डॉ. सुहास, 'भक्तिप्रधान लोकाविष्काराचे स्वरूप आणि साहित्य', अक्षर वाङ्मय, संपा. डॉ. नानासाहेब सूर्यवंशी, वर्ष तिसरे, अंक चौथा, एप्रिल—मे—जून २०१३, पृ. ८०

संदर्भग्रंथ :

१. रेगे, मे.पुं., (प्रमुख संपादक), वासुदेव, मराठी विश्वकोश, खंड १६, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ, मुंबई, प्रथमावृत्ती, १९९९, पृ. ११४
२. जोशी, वि.कृ., लोकनाट्य परंपरा, ठोकळ प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९६१
३. गणोरकर, प्रभा, डहाके, वसंत आबाजी व इतर (संपादक), दशावतारी नाटक, वाङ्मयीन संकल्पना कोश, ग.रा. भटकळ फाउण्डेशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती, २००१

Published at:

Research Journal of India (RJI), Dr. Bhau Mandavkar Research Centre (DBMRC), Kalamb, p-ISSN 2349-9370, e-ISSN 2582-4848, Vol. 6, Issue 2, Oct. 2019, IF 5.455, pp. 40-44.

Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3632279>